

Εκκλησία και Νεωτερικότητα:

Η περίπτωση της σχολής Καπλάνη των Ιωαννίνων (18ος αι.)

Ευθαλία Δ. Χρυσοβέργη

Υποψήφια Διδάκτωρ, thaliachrisovergi@yahoo.gr

Στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα οι Γιαννιώτες εισέρχονται δυναμικά στον χώρο του εμπορίου. Ανοίγονται στη Δύση, έρχονται σε επαφή με εμπορικούς και τραπεζικούς οίκους, μαθαίνουν τους κανόνες της αγοράς και με τον καιρό την κατακτούν¹. Η παρουσία τους στα ιταλικά κέντρα, Πάδοβα, Αγκώνα, Λιβόρνο, Νεάπολη, κυρίως Βενετία, είναι πολυπληθής². Μεγάλες γιαννιώτικες οικογένειες των Γκιόνμα, Μπαλάνων, Σουγδουρή, Πανάδων, Γλυκίδων, Θεοδοσίου, Σάρου, Μαρούτζηδων πλουτίζουν στα ξένα και έρχονται σε επαφή με την πνευματική κίνηση των ιταλικών πόλεων³. Παράλληλα, οι νεαροί Έλληνες σπουδαστές, γόννοι, κυρίως, αστικών οικογενειών με οικονομική επιφάνεια ή χάρη στις γενναίες χορηγίες των Ελλήνων εμπόρων βρίσκουν στις ιταλικές πόλεις τη *θύρα* των νέων ιδεών, που έρχονται από την ευρωπαϊκή διανόηση⁴. Αυτοί οι δυτικοθερμεμένοι νεαροί μαζί με τους λόγιους και φιλόδοξους εμπόρους γίνονται φορείς των επιστημονικών και τεχνολογικών κατακτήσεων της Δύσης⁵. Στην πνευματική αφύπνιση των Ιωαννίνων συνέβαλε και η τυπογραφία, μια κερδοφόρα επιχειρηματική δραστηριότητα. Γλυκός, Σάρος και Θεοδοσίου ώθησαν τη διάδοση του βιβλίου στον υπό οθωμανική κατοχή ελλαδικό χώρο, με αποτέλεσμα η πρόσκτηση των νεωτερικών γνώσεων να απλωθεί σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα⁶.

¹Σ. Π. Ασδραχάς, *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας 1ε'-1θ' αι'*, Αθήνα: Μέλισσα, 1979, 325.

²Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 1997, 261.

³Α. Καρπόζηλος, «Δύο στιχουργήματα του δέκατου έβδομου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων», *ΗΧ* 26(1984), 103 (79-116).

⁴Α. Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών: Παιδεία*, τ. Β', Αθήνα: Χ. Ν. Φιλαδέλφως, 1870, κη'. Α. Π. Στεργέλλης, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα*, ΔΔ, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1970, 16. G. Plumidis, *Gli scolari greci nello studio di Padova, Editrice Anteriore* (1971), 133. (127-141)

⁵Γ. Σ. Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, ΔΔ, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1969, 5.

⁶Χ. Γ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1476-1820). Περίληψεις μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1994, 5, 10-14. Γ. Σ. Πλουμίδης, 34.

Την εποχή αυτή εμφανίζονται στα Γιάννενα τα πρώτα οργανωμένα σχολεία, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Οι Λασσοθέτες, εύποροι Γιαννιώτες, κληροδοτούν τα κεφάλαιά τους για την πνευματική αναγέννηση του τόπου⁷. Οι δάσκαλοι, ιερωμένοι και μοναχοί συνήθως, μισθοδοτούνταν από τους εμπόρους χορηγούς των σχολών⁸. Καμιά πρωτοβουλία για ίδρυση σχολείου την εποχή αυτή δεν γίνεται από την πλευρά της Εκκλησίας. Η πρωτοβουλία ανήκει αποκλειστικά στην αστική τάξη. Ο Επιφάνιος Ηγούμενος, ο Μάνος Γκιόνμας, οι αδελφοί Μαρούτση, ο Ζώης Καπλάνης, εκδηλώνουν τον 17^ο και κυρίως τον 18ο αιώνα έμπρακτα το ενδιαφέρον τους για την παιδευτική αναγέννηση των Ιωαννίνων⁹. Ωστόσο, όλες οι κινήσεις των εμπόρων τελούνταν με τις ευλογίες της Εκκλησίας και νομιμοποιούνταν με πατριαρχικές εγκυκλίους¹⁰. Αυτό έδινε το δικαίωμα στους εκκλησιαστικούς κύκλους της πόλης και το Οικουμενικό Πατριαρχείο να παρεμβαίνουν και να καθορίζουν τα εσωτερικά των σχολών¹¹.

Το γεγονός αυτό πυροδότησε την αντίδραση των χορηγών, οι οποίοι χρηματοδοτούσαν τα σχολεία, με τον όρο να διδάσκονται σ' αυτά οι νέες επιστήμες, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα¹². Για τη μετακένωση των νεωτερικών μαθημάτων φρόντιζαν να επανδρώσουν τα σχολεία με νεαρούς σπουδαγμένους στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης και εμποτισμένους από τις ιδέες του Διαφωτισμού. Παράλληλα, αναζητούσαν κατάλληλους χώρους για την ανέγερση των εκπαιδευτηρίων, τα οποία εμπλούτιζαν με βιβλιοθήκες και νέα εποπτικά μέσα για τη διδασκαλία των νεωτερικών μαθημάτων¹³. Τα νεωτερικά σχολεία θα συγκρουστούν με το τοπικό περιβάλλον, τους αγράμματους κοτζαμπάσηδες, οι οποίοι εχθρεύονταν

⁷Ι. Ν. Φλώρος, 6. Κ. Θ. Δημαράς, *Η λογιόσύνη των Ηπειρωτών*, Ιωάννινα: ΕΗΜ, 1960, 8.

⁸Κ. Ασώπιος, *Θεμελίωσις του Βαρβακειού Λυκείου*, Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός, 1857, 9. Ι. Ν. Φλώρος, *Η παιδεία στα Ιωάννινα κατά την Τουρκοκρατία (18^{ος} αιώνας-αρχές του 20^{ου} αιώνα)*, Johannesburg: 2005, 7.

⁹Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, τ. Α', Αθήνα: Γ. Κιούσης, 1880, 30.

¹⁰Μ. Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης, του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα: Α.-Φ. Ηλιού, 1976, 2.

¹¹Χ. Ι. Σούλης, «Η Παιδεία εν Ηπείρω», *ΗΧ* 1(1952), 134, (131-135). Κ. Κ. Χατζόπουλος, *Από το ελληνικό σχολείο της Εκκλησίας στο ελληνικό σχολείο του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ΠΠ, Ξάνθη: 1999, 10. Ν. Γ. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος, Γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις, 2004, 105.

¹²Ε. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η πνευματική κίνηση στα Γιάννινα από τα τέλη του 18^{ου} αι. έως τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.* ΔΔ, Γιάννινα: ΠΠ, 1991, 29. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*. Αθήνα: Ακρίτας, 1988, 152-159.

¹³Ο. Κατσαρδής- Hering, *Από την οθωμανική κατάκτηση ως την εδραίωση του νεοελληνικού κράτους. Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος}-21^{ος} αι.* Επ. Ι. Κ. Χασιώτης, Ο. Κατσαρδής-Hering, Ε. Α. Αμπατζή, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2006, 46. Ν. Γ. Ζαχαρόπουλος, *Η Παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1998, 81.

καθετί αναστάτωνε την καθημερινότητά τους και προκαλούσε ρήξη στις σχέσεις τους με την οθωμανική διοίκηση¹⁴.

Οι εκκλησιαστικοί και συντηρητικοί κύκλοι των Γιαννιωτών έβλεπαν στη νεωτερικότητα κάτι το σατανικό και τη θεωρούσαν αντικείμενη στη λόγια παράδοση και τον αριστοτελισμό¹⁵. Γι' αυτούς ό, τι ήταν νεωτερικό ήταν μωροσοφία¹⁶. Ταύτιζαν τη νεωτερικότητα με την αθεΐα και συχνά πυκνά έσπευδαν να την καταδικάσουν, ακόμη και να την αφορίσουν, με απώτερο στόχο να την εξοβελίσουν από την πόλη τους, με το επιχείρημα πως οι νέες επιστήμες διαφθείρουν τα ήθη και την ευσέβεια προς τον Θεό¹⁷. Ο αφορισμός και η πυρά λειτουργούσαν ως μέσο για την ευταξία και τη διατήρηση του κοινωνικού ιστού, όπως τον προσδιόριζε η εθναρχική θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹⁸. Δεν είναι λίγοι οι λόγιοι-νεωτεριστές –μέλη του ορθόδοξου κλήρου-, Γεώργιος Σουγδουρής, Μεθόδιος Ανθρακίτης, Ευγένιος Βούλγαρης, τα συγγράμματα των οποίων γνώρισαν την αφοριστική πυρά του Πατριαρχείου¹⁹.

Το αντίπαλο δέος των νεωτερικών δασκάλων βρίσκεται στους αριστοκράτες Μπαλαναίους, οι οποίοι είχαν τη στήριξη των δυνατών της πόλης και της οθωμανικής διοίκησης²⁰. Δεν είχαν σπουδάσει στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης και αρνιούνταν πεισματικά την εισαγωγή των νεωτερικών μαθημάτων²¹. Στα χρόνια τους η *γιαννιώτικη αναγέννηση* οπισθοδρομεί. Παρέμειναν δέσμιοι μιας κουλτούρας σύννομης με την ορθόδοξη αντίληψη, πιστοί στον αριστοτελισμό και την

¹⁴. Ν. Γ. Ζιάγκος, *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος, Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα: 1974, 228. Σ. Παπαδόπουλος, *Κύρια χαρακτηριστικά των απελευθερωτικών αγώνων των Ελλήνων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη: Ανάτυπο από το Χαριστεϊόν Σεραφεΐμ Τίκα, 1984, 445, Ανώνυμος Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, Φιλολογική απομνημείωση, Κείμενα-Σχόλια-Εισαγωγή Γ. Βαλέτας, Μελετήματα Ν. Α. Βέης-Μ. Σιγούρος, Αθήνα: Βιβλιοεκδοτική, ³1957, 144, Φ. Μιχαλόπουλος, 27-28, 57.

¹⁵. Α. Κοραΐς, *Τα εις διαφόρους συγγραφείς εκδοθέντας από τον Κοραϊνόν Προλεγόμενα*, ²1815, ζ'. Φ. Μιχαλόπουλος, *Τα Γιάννενα και η νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος, 1930, 25, 42, Μ. Πατηνιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα*, ΔΔ, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2001, 10.

¹⁶. Φ. Μιχαλόπουλος, 27.

¹⁷. Ν. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα*, Αθήνα: Ι. Δ. Αρσενίδης, 1990, 291-294. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη: Anton v. Hayhut, 1882, 600.

¹⁸. Β. Ι. Καλλιακμάνης, *Θεολογικά ρεύματα στην Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2009, 17.

¹⁹. Β. Ι. Καλλιακμάνης, 19. Π. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα: ΕΗΜ, 1960, 258. Φ. Μιχαλόπουλος, 42, Δ. Α. Ζακυθηνός, *Η Τουρκοκρατία: εισαγωγή εις την νεωτέραν ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήνα: 1957, 81-82. Ν. Γ. Σβορώνος, 104. Ι. Ν. Ξηροτύρης, *Τα ελληνικά σχολεία κατά την Τουρκοκρατία. Λόγος εκφωνηθείς την 23^{ην} Μαρτίου 1963*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1963, 18. Α. Ε. Καραθανάσης, «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 137. (137-179).

²⁰. Δ. Σ. Μπαλάνος, «Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του Γένους», *ΗΧ* 5 (1930), 229. (229-235). Φ. Μιχαλόπουλος, 59.

²¹. Ε. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, 23.

παραδοσιακή κλασική παιδεία, την οποία παρείχαν με πεπαλαιωμένες μεθόδους, παρά το γεγονός πως οι Ζωσιμάδες συνεισέφεραν σημαντικά χρηματικά ποσά για τον εξοπλισμό της σχολής τους με επιστημονικά όργανα, μουσείο Φυσικής, χειρόγραφα και κώδικες, προκειμένου να εισάγουν τα νεωτερικά μαθήματα²². Προτεραιότητα είχε η ορθή μάθηση των δογμάτων και των ηθών σε άπταιστη αρχαία ελληνική²³. Στους σκωπτικούς του στίχους ο Ι. Βηλαράς χαρακτηρίζει τη γραμματική του Αναστάσιου Μπαλανίδη «βόδι»²⁴. Ο Δημήτριος Αθανασίου έλεγε πως οι Μπαλάνοι θα ταίριαζαν να είναι δάσκαλοι των παππούδων μας και όχι των παιδιών μας²⁵. Κανείς, όμως, δεν μπορεί να αμφισβητήσει την προσφορά τους. Ανέδειξαν λαμπρούς διδασκάλους, οἶον Μελετίους καὶ Βησσαρίωνας²⁶. Ο Δημαράς χαρακτηρίζει τη σχολή κάτι αύστηρὸ, ἀγέλαστο, ενώ ο Μελέτιος κιβωτὸν τοῦ νεογραικικοῦ κόσμου στὴ Βαλκανικῇ²⁷.

Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα τα Γιάννενα έχουν αστικό χαρακτήρα. Η αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του Αλή Πασά, όπως μας πληροφορούν οι περιηγητές, καθιστά την πόλη πόλο έλξης για εμπόρους και φιλομαθείς νέους²⁸. Ο Ζώης Καπλάνης, γνωστός ως Πικροζώης, κατέθεσε στο Ορφανοτροφείο της Μόσχας 100.000 ασίγγια και όρισε με κάθε λεπτομέρεια την οικονομική διαχείριση της σχολής του²⁹. Φύσει συντηρητικός και ένθερμος οπαδός της Ορθοδοξίας, φρόντισε να στηρίξει τη σχολή με πατριαρχικά σιγγίλια και να την ανακηρύξει σε Πατριαρχική³⁰. Εξαρχής, λοιπόν, προσδιόρισε τον στόχο της.

²². Δ. Αθανασίου, «Προς τους Ιωαννίτας, τους φίλους μου συμπολίτας», *Λόγιος Ερμής* 7(1817), 85-86. (84-90) Α. Σ. Στούρζας, *Αναμνήσεις και Εικόνες. Ευγένιος Βούλγαρις και Νικηφόρος Θεοτόκης*, Αθήνα: Λ. Δ. Βηλαράς, 1858, 5. Π. Κιτρομηλίδης, «Αγώνες για την ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων», *Αντί* 14(1981), 28. (26-30).

²³. Κ. Μ. Κούμας, 572. Κ. Ι. Κίτσος, *Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία (Κεστοράτι Αργυροκάστρου: 1874-1891)*, Ιωάννινα: IBE, 1985, 17.

²⁴. Κ. Α. Παπαγεωργίου, *Η Παιδεία στην Ήπειρο 1204-1950*, τ. Α', Κέρκυρα: 1950, 64.

²⁵. Δ. Αθανασίου, 84.

²⁶. Μ. Ι. Γεδεών, 12. Ε. Ι. Σαβράμης, «Ο Βησσαρίων Μακρής», *ΗΧ* 5(1930), 46. (30-49).

²⁷. Κ. Θ. Δημαράς, 13. Φ. Οικονόμου, *Τα σχολεία της ενιαίας Ήπειρου τους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1453-1913)*, Αθήνα: 1987, 21.

²⁸. Β. Δημάρατος, «Η ιστορία της Ήπειρου επί Τουρκοκρατίας. Η πρώτη περίοδος της κατακτήσεως 1430-1600», *ΗΕ* 1(1952), 78-79. (69-86), Φ. Οικονόμου, 22, Τ. Ζέρβας, «Ο Αλή Πασάς και η εποχή του», *Ήπειρος* 11(1989), 125-126. (121-126), Φ. Μιχαλόπουλος, 11. Γ. Κουρμαντζής, «Από τη Βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15^{ος} -18^{ος} αιώνας). Σημειώσεις για τον προσδιορισμό της αστικής ιστορίας της πόλης των Ιωαννίνων», *ΠΔΣΙ, Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι. Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985*, Γιάννινα: 1987, 24. (19-25).

²⁹. Ι. Λαμπριδής, 84. Σ. Μπέτης, «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», *ΗΧ* 20-21(1976-1977), 32-37. (25-298).

³⁰. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί την εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης 10' εκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη: Α. Κορομηλάς, 1867, 66, Τ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. Α', Αθήνα: Α. Π. Χαλκιάπουλος, 1936, 162. Β. Α. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνοις σχολείων (Σχολή του Γκιούμα-Ανέκδοτα ταύτης σιγγίλια)», *Παρνασσός* 10 (1986), 60. (2, 55-76, 3, 132-140, 4, 185-191).

Ο Αθανάσιος Ψαλίδας υπήρξε ουσιαστικά ο μοναδικός σχολάρχης και δάσκαλος. Χάρη στη συμβολή του η Σχολή απέκτησε χαρακτήρα πρωτοποριακό και νεωτεριστικό, σε βαθμό που να αποτελεί μια υποτυπώδη Ακαδημία³¹. Εισήγαγε ό, τι νεωτερικό επικρατούσε στην Ευρώπη με τις ευλογίες του Αλή Πασά, ο οποίος την εποχή εκείνη επιχειρούσε να αυτονομηθεί από την Πύλη³². Ο Ψαλίδας δεν ήταν ιερωμένος, όπως οι προγενέστεροι νεωτερικοί δάσκαλοι. Εκείνοι ήρθαν αντιμέτωποι με τον αφορισμό, γιατί ως μέλη της Εκκλησίας έδιναν το δικαίωμα σ' αυτήν να παρεμβαίνει στο διδακτικό τους έργο. Ο Ψαλίδας ως λαϊκός και προστατευόμενος του Αλή, ο οποίος *έθέλγεται ἄκων εἰς τὴν γοητείαν αὐτοῦ*, αψηφούσε τις έριδες που προκαλούσε η νεωτεριστική του διδασκαλία, τόσο για την εισαγωγή των ξένων γλωσσών όσο και για τις νέες επιστημονικές θεωρίες, τα φιλοσοφικά συστήματα, την εισαγωγή της δημοτικής στην παράδοση και τη συγγραφή των κειμένων³³. Είχε το χάρισμα του δάσκαλου να διοχετεύει στις ψυχές των μαθητών του την αγάπη για τη γνώση³⁴.

Ο Ψαλίδας ήρθε να ταράξει τον συντηρητισμό των Μπαλάνων, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της συντηρητικής μερίδας και των εκκλησιαστικών παραγόντων της πόλης³⁵. Η διαμάχη ανάμεσα στους Μπαλαναίους και τον Ψαλίδα προκάλεσε την ανάμειξη του Πατριαρχείου, με αποτέλεσμα οι δύο σχολές να συνενωθούν, *για νὰ κάμωσι ἔν καὶ ἰσχυρὸν σχολεῖον*³⁶. Στην ένωση αυτή συνέβαλαν ο Νεόφυτος Δούκας και ο Γεώργιος Σταύρου³⁷. Όμως, παρά τις αγαθές προθέσεις, οι διενέξεις μεταξύ του προσωπικού, τα σκάνδαλα, οι γλωσσικές αντιλήψεις του Ψαλίδα, η κακή διαχείριση των κληροδοτημάτων εξασθένησαν τη φήμη της Σχολής³⁸. Χάρη σ' όλους αυτούς τους άνδρες γεννήθηκε ο *γιαννιώτικος διαφωτισμός*, την ακμή του οποίου εντοπίζουμε στα τέλη του 18ου αιώνα. Η πάλη ανάμεσα στο παλιό και το νέο, οι ζυμώσεις μεταξύ συντηρητικών και προοδευτικών, η σύγκρουση του ευρωπαϊκού νεωτερικού πνεύματος με τον κόσμο της Ανατολής είναι δημιουργική,

³¹. Ε. Σούρλας, «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ως Παιδαγωγός», *HE* 1 (1952), 474. (471-484), Δ. Αθανασίου, 84.

³². Ν. Χαριλάου, *Νεόφυτος Δούκας, ο μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18^{ου} αι.-19^{ου} αι.* ΔΔ, Ιωάννινα: ΠΙ, 1999, 35.

³³. Ο. Καλογήρου, «Αι θρησκευτικά πεποιθήσεις του Αθανασίου Ψαλίδα», *HE*, 1 (1952), 488, (487-493). Σ. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί Τουρκοκρατίας», *NEA* 13 (1916), 293, (273-317). Α. Ν. Γούδας, 301, Χ. Γ. Σούλης, *Ιστορικά μελετήματα, Βυζαντινά-Βαλκανικά-Νεοελληνικά*, Αθήνα: 1980, 84-88.

³⁴. Α. Βάντζιος, «Υποθήκαι του Αθανασίου Ψαλίδα προς τους διδασκάλους», *HE* 1(1952), 507.

³⁵. Κ. Μ. Κούμας, 572-573. Ε. Σούρλας, 472.

³⁶. Ν. Χαριλάου, 31-32.

³⁷. Ι. Λαμπρίδης, 86.

³⁸. Ν. Χαριλάου, 42. Ε. Σούρλας, 478.

γιατί επαναδιατύπωσε και ανατροφοδότησε τη νεοελληνική σκέψη³⁹. Η πορεία της γιαννιώτικης λογιосύνης ξεπήδησε από μια σύνθεση των αντιθέτων, η οποία *ἀγαπᾷ νὰ δένει μὲ τὰ περασμένα*⁴⁰. Τα Γιάννενα γίνονται *ἡ μητρόπολις πάσης μαθήσεως, αἱ Νέαι Ἀθήναι, αἱ Ἀθήναι τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος*⁴¹.

³⁹.Γ. Καράς, «Η ελληνική σύνθεση. Οι απαρχές του νεοελληνικού στοχασμού. Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο 18^{ος} αι. -19^{ος} αι.». *Επιστημονική σκέψη και φιλοσοφικός στοχασμός στον ελληνικό πνευματικό χώρο 18^{ος} αι.-19^{ος} αι. Αι προλήψεις, ρήξεις, ενσωματώσεις*, Αθήνα 19-21 Ιουνίου 1997, Αθήνα: ΚΝΕ, ΕΙΕ, 1998, 101. (95-104).

⁴⁰.Κ. Θ. Δημαράς, 16.

⁴¹.Φ. Μιχαλόπουλος, 12.

Βιβλιογραφία

Plumidis, G. Gli scolari greci nello studio di Padova, <i>Editrice Anteriore</i> (1971), 127-141.
Αθανασίου, Δ. «Προς τους Ιωαννίτας, τους φίλους μου συμπολίτας», <i>Λόγιος Ερμής</i> 7(1817), 84-90.
Ανώνυμος Έλληνας, <i>Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας</i> . Φιλολογική απομνημείωση, Κείμενα-Σχόλια-Εισαγωγή Γ. Βαλέτας, Μελετήματα Ν. Α. Βέης-Μ. Σιγούρος, Αθήνα: Βιβλιοεκδοτική, ³ 1957.
Αραβαντινός, Π. Π. <i>Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας</i> , Ιωάννινα: ΕΗΜ, 1960.
Ασδραχάς, Σ. Π. <i>Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε'-ιθ' αι'</i> , Αθήνα: Μέλισσα, 1979.
Ασώπιος, Κ. <i>Θεμελίωσις του Βαρβακείου Λυκείου</i> , Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός, 1857.
Β. Ι. Καλλιακμάνης, <i>Θεολογικά ρεύματα στην Τουρκοκρατία</i> , Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2009.
Βάντζιος, Α. «Υποθήκαι του Αθανασίου Ψαλίδα προς τους διδασκάλους», <i>ΗΕ</i> 1(1952), 507.
Γεδεών, Μ. Ι. <i>Η πνευματική κίνησις, του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα</i> , Αθήνα: Α.-Φ. Ηλιού, 1976.
Γούδας, Α. Ν. <i>Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών: Παιδεία</i> , τ. Β', Αθήνα: Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1870, κη'.
Δημαράς, Κ. Θ. <i>Η λογιοςύνη των Ηπειρωτών</i> , Ιωάννινα: ΕΗΜ, 1960.
Δημάρατος, Β. «Η ιστορία της Ηπείρου επί Τουρκοκρατίας. Η πρώτη περίοδος της κατακτήσεως 1430-1600», <i>ΗΕ</i> 1(1952), 69-86.
Ευαγγελίδης, Τ. Ε. <i>Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)</i> , τ. Α', Αθήνα: Α. Π. Χαλκιάπουλος, 1936.
Ζακυθηνός, Δ. Α. <i>Η Τουρκοκρατία: εισαγωγή εις την νεωτέραν ιστορίαν του Ελληνισμού</i> , Αθήνα: 1957,.
Ζαχαρόπουλος, Ν. Γ. <i>Η Παιδεία στην Τουρκοκρατία</i> , τ. Α', Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1998.
Ζέρβας, Τ. «Ο Αλή Πασάς και η εποχή του», <i>Ήπειρος</i> 11(1989), 121-126.
Ζιάγκος, Ν. Γ. <i>Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος, Τιμαριωτισμός, Αστισμός, Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)</i> , Αθήνα: 1974.
Καλογήρου, Ο. «Αι θρησκευτικαί πεποιθήσεις του Αθανασίου Ψαλίδα», <i>ΗΕ</i> , 1 (1952), 487-493.
Καραθανάσης, Α. Ε. «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)», <i>Θησαυρίσματα</i> 9 (1972), 137-179.
Καράς, Γ. «Η ελληνική σύνθεση. Οι απαρχές του νεοελληνικού στοχασμού. Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο 18 ^{ος} αι. -19 ^{ος} αι.». <i>Επιστημονική σκέψη και φιλοσοφικός στοχασμός στον ελληνικό πνευματικό χώρο 18^{ος} αι.-19^{ος} αι. Αι προλήψεις, ρήξεις, ενσωματώσεις</i> , Αθήνα 19-21 Ιουνίου 1997, Αθήνα: ΚΝΕ, ΕΙΕ, 1998, 95-104.
Καρπόζηλος, Α. «Δύο στιχουργήματα του δέκατου έβδομου αιώνα για την πόλη των Ιωαννίνων», <i>ΗΧ</i> 26(1984), 79-116.
Κιτρομηλίδης, Π. «Αγώνες για την ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων», <i>Αντί</i> 14(1981), 26-30.
Κίτσος, Κ. Ι. <i>Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία (Κεστοράτι Αργυροκάστρου: 1874-1891)</i> , Ιωάννινα: ΙΒΕ, 1985.
Κοραής, Α. <i>Τα εις διαφόρους συγγραφείς εκδοθέντας από τον Κοραήν Προλεγόμενα</i> ,

² 1815, ζ'. Φ. Μιχαλόπουλος, <i>Τα Γιάννενα και η νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820)</i> , Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος, 1930.
Κούμας, Κ. Μ. <i>Ιστορίες των ανθρωπίνων πράξεων</i> , τ. ΙΒ', Βιέννη: Anton v. Hayhut, 1882.
Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, Ε. <i>Η πνευματική κίνηση στα Γιάννενα από τα τέλη του 18^{ου} αι. έως τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.</i> ΔΔ, Γιάννενα: ΠΙ, 1991.
Κατσαρδή- Hering, Ο. <i>Από την οθωμανική κατάκτηση ως την εδραίωση του νεοελληνικού κράτους. Οι Έλληνες στη Διασπορά 15^{ος}-21^{ος} αι.</i> Επ. Ι. Κ. Χασιώτης, Ο. Κατσαρδή-Hering, Ε. Α. Αμπατζή, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2006, 46.
Κουρμαντζής, Γ. «Από τη Βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15 ^{ος} -18 ^{ος} αιώνας). Σημειώσεις για τον προσδιορισμό της αστικής ιστορίας της πόλης των Ιωαννίνων», <i>ΠΔΣΙ, Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι. Γιάννενα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985</i> , Γιάννενα: 1987, 19-25.
Λαμπρίδης, Ι. <i>Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων</i> , τ. Α', Αθήνα: Γ. Κιούσης, 1880.
Λάμπρος, Σ. «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί Τουρκοκρατίας», <i>ΝΕΛ</i> 13 (1916), 273-317.
Μεταλληνός, Γ. Δ. <i>Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία</i> . Αθήνα: Ακρίτας, 1988.
Μπαλάνος, Δ. Σ. «Οι Μπαλάνοι διδάσκαλοι του Γένους», <i>ΗΧ</i> 5 (1930), 229-235.
Μπέτης, Σ. «Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», <i>ΗΧ</i> 20-21(1976-1977), 25-298.
Μυστακίδης, Β. Α. «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους σχολείων (Σχολή του Γκιούμα-Ανέκδοτα ταύτης σιγγίλια)», <i>Παρνασσός</i> 10 (1986), 2, 55-76, 3, 132-140, 4, 185-191.
Ξηροτύρης, Ι. Ν. <i>Τα ελληνικά σχολεία κατά την Τουρκοκρατία. Λόγος εκφωνηθείς την 23^{ην} Μαρτίου 1963</i> , Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1963.
Οικονόμου, Φ. <i>Τα σχολεία της ενιαίας Ηπείρου τους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1453-1913)</i> , Αθήνα:1987.
Παπαγεωργίου, Κ. Α. <i>Η Παιδεία στην Ήπειρο 1204-1950</i> , τ. Α', Κέρκυρα: 1950.
Παπαδόπουλος, Σ. <i>Κύρια χαρακτηριστικά των απελευθερωτικών αγώνων των Ελλήνων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας</i> , Θεσσαλονίκη: Ανάτυπο από το Χαριστείο Σεραφείμ Τίκα, 1984.
Παρανίκας, Μ. <i>Σχεδιάσμα περί την εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης ΙΘ' εκατονταετηρίδος</i> , Κωνσταντινούπολη: Α. Κορομηλάς, 1867.
Πατηνιώτης, Μ. <i>Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα</i> , ΔΔ, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2001.
Πατρινέλης, Χ. Γ. <i>Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1476-1820). Περιλήψεις μαθημάτων</i> , Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1994.
Πλουμίδης, Γ. Σ. <i>Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)</i> , ΔΔ, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1969.
Σαβράμης, Ε. Ι. «Ο Βησσαρίων Μακρής», <i>ΗΧ</i> 5(1930), 30-49.
Σακελλάριου, Μ. Β. <i>Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού</i> , Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 1997.
Σαρρής, Ν. <i>Οσμανική πραγματικότητα</i> , Αθήνα: Ι. Δ. Αρσενίδης, 1990.
Σβορώνος, Ν. Γ. <i>Το ελληνικό έθνος, Γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού</i> , Αθήνα: Πόλις, 2004.
Σούλης, Χ. Γ. <i>Ιστορικά μελετήματα, Βυζαντινά-Βαλκανικά-Νεοελληνικά</i> , Αθήνα: 1980.

Σούλης, Χ. Ι. «Η Παιδεία εν Ηπείρω», <i>ΗΧ</i> 1(1952), 131-135.
Σούρλας, Ε. «Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ως Παιδαγωγός», <i>ΗΕ</i> 1 (1952), 471-484.
Στεργέλλης, Α. Π. <i>Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα</i> , ΔΔ, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1970.
Στούρζας, Α. Σ. <i>Αναμνήσεις και Εικόνες. Ευγένιος Βούλγαρις και Νικηφόρος Θεοτόκης</i> , Αθήνα: Λ. Δ. Βηλαράς, 1858.
Φλώρος, Ι. Ν. <i>Η παιδεία στα Ιωάννινα κατά την Τουρκοκρατία (18^{ος} αιώνας-αρχές του 20^{ου} αιώνα)</i> , Johannesburg: 2005.
Χαριλάου, Ν. <i>Νεόφυτος Δούκας, ο μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18^{ου} αι.-19^{ου} αι.</i> ΔΔ, Ιωάννινα: ΠΙ, 1999.
Χατζόπουλος, Κ. Κ. <i>Από το ελληνικό σχολείο της Εκκλησίας στο ελληνικό σχολείο του νεοελληνικού Διαφωτισμού</i> , ΠΠ, Ξάνθη: 1999.